

KİMYA SƏNAYESİ TULLANTILARININ TƏKRAR EMALI TEKNOLOGİYASI VƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ EKOLOJİ BİLİKLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Ə.N.Qurbanov, Ü.Ş.Baxşiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Məqalədə məqsəd yuxarı siniflərdə kimya istehsalatı ilə bağlı dərslərin tədrisində şagirdlərin ekoloji biliklərinin artırılmasına nail olmaq, onlarda ətraf mühitin qorunmasının aktuallığının elmi və texnoloji əsaslarını öyrətməkdən ibarətdir.

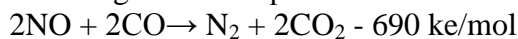
Kimya müəllimi hər bir dərslərin elmi və tərbiyəvi xüsusiyyəti ilə yanaşı onun ekoloji məsələlərini də nəzərə almalıdır. Şagirdlərdə ekoloji fikir və ekoloji tərbiyə aşılamalıdır. Təbiət elmi kimi kimya dərslərində təbiətin qorunmasına xüsusi fikir verilməlidir. Ümumiləşdirici dərslərdə müəllim ümumi metodik prinsiplərdən istifadə etməlidir. Bura daxildir:

- Kimyadan və digər fənlərdən şagirdlərin aldıkları biliklər əsasında onlarda ekoloji biliklər sistemini yaratmaq;
- Kimyəvi ekologiya sahəsində problem xarakterli mövzular seçmək;
- Real ekoloji problemlərin təhlilində diyarşünaslıq məlumatlarından istifadə etmək;

Ekoloji biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədilə tullantıların təkrar emalına aid praktik işlər aparmaq və hesablama məsələləri həll etməlidir. Müəllim ekoloji tarazlığın pozulması və Yer kürəsində baş verən fəlakətlərlə şagirdləri tanış etməklə, onlarda ekoloji məsuliyyət hissi oyatmalıdır. Bu məqsədlə bəzi mövzuların tədrisində tullantıların təkrar emalı və ondan istifadə olunan sahələri nəzərdən keçirməli və bu sahədə şagirdləri məlumatlandırılmalıdır. Müəllim əyani vəsaitdən istifadə edərək şagirdlərə izah edir, onlarla birlikdə dərslərdə olan istehsal sahələrini fəal təlim formasında təhlil edir.

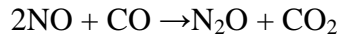
Ammonyak istehsalında hazırda qapalı texnologiya sistemi üzrə işləyən aqreqlərdən istifadə edilir. Sistem qapalı olsa da istehsal zamanı ətraf mühitə qaz

və maye halında zəhərli maddələr buraxılır. Bu tullantı qazlar yandırılır və alınan istilikdən su buxarı almaq üçün istifadə edilir. Atmosferə hər gün 1,7 t azot oksidləri, 1,2 t karbon monoksid ötürülür. Ayrılan azot oksidi və karbon monoksid katalitik proses nəticəsində digər tullantı qazlarla birlikdə zərərsizləşdirilir [1, 2].

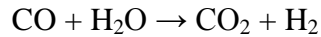

Bu reaksiya termodinamik cəhətdən əlverişlidir. Əlavə edilən işlənmiş

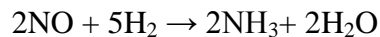
qazdakı CO-nun artığı oksidləşdirilir. Bu zaman hər iki reaksiya bir katalizator iştirakı ilə gedir. Digər halda N₂O alınır.

İşlənmiş qazda olan CO su ilə qarşılıqlı təsirdə olur:

Reaksiyadan alınan hidrogen azot oksidi ilə qarşılıqlı təsirdə olub ammoniyak əmələ gətirir:

Alınan ammoniyak yenidən prosesə qaytarıldığından onun qarşısını almaq üçün azot oksidin (II) katalitik parçalanma reaksiyasından istifadə edilir. Bu zaman azot, su və karbon oksidi alınır. Katalizator olaraq xrom, mis, dəmirin oksidlərindən istifadə edilir. Nəticədə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısı alınır. Zəhərli qazların təmizlənməsi 98 %-ə çalır.

Nitrat turşusu istehsalı. Bu mövzunu keçərkən müəllim sənayedə qatı və duru HNO₃ istehsalı ilə şagirdləri tanış edir. Burada müəllim informasiya məlumatları əsasında nitrat turşusunun istehsalına olan tələbatı göstərir. O, izahında göstərir ki. 1997-ci ildə 97 mln. ton, 2000-ci ildə isə 158 mln. ton nitrat turşusu istehsal olunmuşdur. Hazırda hərgün 350 t. HNO₃ istehsal olunur. Bunun üçün güclü istehsal və tullantıların təkrar işlənməsinə imkan verən qurğulardan istifadə edilir. Nitrat turşusunun alınması prosesində tullantı qazlarında 0,2 %-ə qədər NO olur [5].

Müəllim nitrat turşusunun istehsalında əmələ gələn tullantının təkrar emalı və zəhərli qazların təmizlənməsi üsulları ilə şagirdləri tanış edir və göstərir ki, ən mühüm üsullar aşağıdakı təmizləmə üsullarıdır:

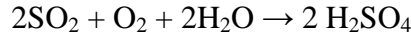
- Katalitik təmizləmə üsulunda yüksək temperaturlu və aşağı temperaturlu təmizləmə həyata keçirilir;
- Adsorbsiya-desorbsiya üsulu ilə təmizləmə aparılır.

Katalitik təmizləmədə katalizator kimi palladium götürülür. Katalizatorun aktivliyini artırmaq və ona qənaət etmək üçün daşıyıcının üzərinə katalizator hopdurulur. Katalizatorun səthində reduksiya prosesi hidrogen, təbii qazlar, ammoniyak, karbon monoksid və s. ilə aparılır. Adsorbsiya üsulunda tullantı qazı silikagel səthindən buraxılır və udulur. Qazlar seolitlə desorbsiya edilərək yenidən ayrılır və prosesə qaytarılır.

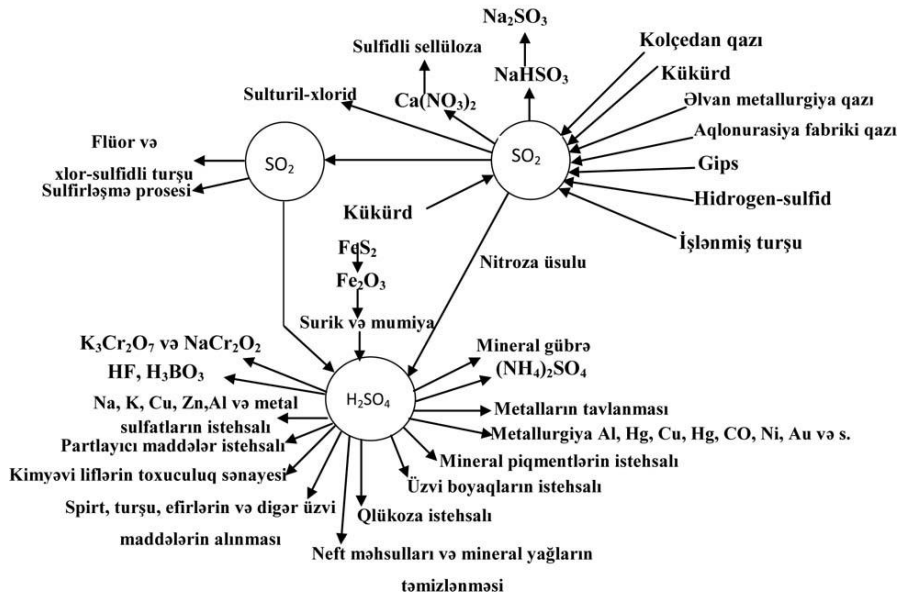
Sulfat turşusu istehsalı [3, 4]. Müəllim sulfat turşusunun sənaye və texnikada rolunu konkret misallarla I-ci sxem üzrə izah etdikdən sonra, turşuya olan tələbatı ödəmək üçün, onun istehsalını izah edir. O, göstərməlidir ki, bunun üçün:

- aparat və qurğuların gücünü artırmaq;
- ekoloji təhlükəsiz istehsal sahələrinin yaradılması;
- qapalı texnoloji sistemlərin tətbiqindən istifadə edilməlidir.

Sulfat turşusunun istehsalında əsas xammal pirit (FeS_2) və kükürd olduğunu bildirərək, müəllim əlvan metallurgiya sənayesində alınan SO_2 -nin birbaşa oksidləşdirilməsindən əsas üsul kimi H_2SO_4 alınmasında istifadə edildiyini göstərir:

1-ci sxemdə SO_2 -nin alınması, onun SO_3 -a çevrilməsi, H_2SO_4 alınması və tətbiqi verilmişdi.

Sxem 1. Sulfat turşusunun alınması və tətbiq sahələri

Müəllim H_2SO_4 istehsalında istifadə olunan xammal haqda məlumat verir: Piritin yanmasından kükürd qazı tozdan təmizləndikdən sonra quruducu bürcdə qurudularaq yuxarıda göstərilən reaksiya tənliyi üzrə H_2SO_4 -ə çevrilir. Metallurgiya qazlarında olan SO_2 -də ayrılır və oksidləşdirilərək H_2SO_4 -ə çevrilir. Bundan başqa digər sənaye sahələrində tullantı şəklində ayrılan H_2S , S və SO_2 -dən də H_2SO_4 alınmasında istifadə olunur. Neftin emalı zamanı ayrılan qaz qarışıqından SO_2 ayrılaraq oksidləşdirilir və H_2SO_4 ilə udularaq oleuma çevrilir.

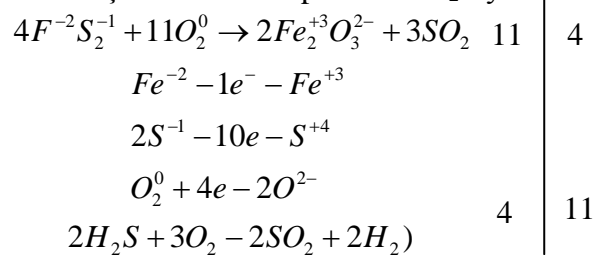
Flotasiya üsulu ilə sulfid filizlərinin (Cu , Pb , Hg , Zn , Ni -in sulfidləri) zənginləşdirilməsindən alınan tullantıda 40 %-ə qədər kükürd ayrılaraq sulfat turşusu istehsalına göndərilir [3, 4].

Xammal kimi işlədilən piritdə (FeS_2) 53,4 % S və 46,6 % Fe olduğunu göstərərək sənayedə sulfat turşusunun alınmasında əsas xammal olduğunu bildirir. Müəllim H_2SO_4 -ün iki üsulla: kontakt və nitroza üsulları ilə alındığını və hər iki üsulun mahiyyətini izah etdikdən sonra, əsas üsul olan kontakt üsulunun dörd

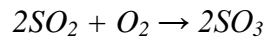
mərhələdən ibarət olduğunu izah edir, şagirdlərin iştirakı ilə reaksiya tənliklərini oksidləşmə-reduksiya metodu ilə balanslaşdıraraq şagirdlərin aktivliyini artırır. Hər bir mərhələni şagirdlərə çatdırdıqdan sonra reaksiya tənliyinin şagirdlər tərəfindən yazılmasına və əmsallaşdırılmasına nail olmağa çalışır. Hər bir mərhələ ayrılıqda izah olunur:

Müəllim sinifə müraciət edərək şagirdlərin biliklərindən istifadə edərək göstərir ki, 1 - ci mərhələ tərkibində kükürd olan filizlərin, kükürd və hidrogen-sülfidın yandırılmasından kükürd oksidin (IV) alınması mərhələsidir.

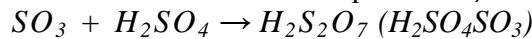
Şagirdlər FeS_2 , H_2S və S-ün yanına reaksiyası tənliklərini yazır və əmsallaşdırırlar. Bunu piritin və H_2S yanmasında yoxlamaq olar:

2-ci mərhələdə yanma nəticəsində alınan kükürd qazının qarışıqlardan və kontakt aparatın zəhərli qarışıqlardan təmizlənməsidir. Bu mərhələdə qarışıq tozdan, xüsusi elektrofiltirlərlə təmizlənir. Kükürd qazı təmizləndikdən sonra kontakt aparatında oksidləşir [1].

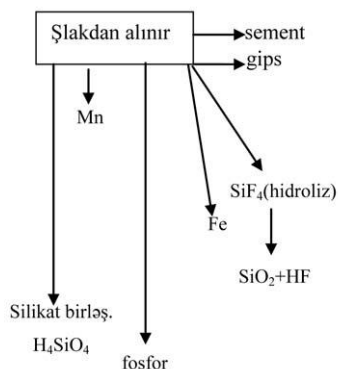
Bu üsulla 3-cü mərhələdə təmizlənmiş SO_2 - oksidləşərək SO_3 -ə çevrilir və 4-cü mərhələdə SO_2 duru H_2SO_4 ilə udularaq oleuma çevrilir.

Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, qaz qarışığını toz, qaz, qarışığında olan As, Se və digər zəhərli qazlardan təmizləmək üçün su ilə yuyulma aparılır. Bu zaman su özü zəhərli maddələrlə çirklənir. Belə suyu təmizləmədən su hövzələrinə buraxmaq ekoloji cəhətdən təhlükəlidir. Təhlükəli qarışıq olan arsen suya keçir. Bu cür su xüsusi su təmizləyici qurğularda arsen və digər zəhərli qarışıqlar təmizlənir.

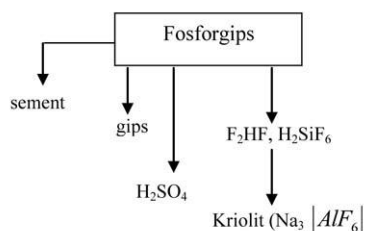
Fosfat turşusu istehsalı [4, 5]. Bu mövzuda müəllim iki üsulla fosfat turşusunun istehsalı ilə şagirdləri tanış edir. Şagirdlərə fosfat turşusunun iki üsulla alınmasını izah edərək göstərməlidir ki, termiki üsul və ekstraksiya üsulu müxtəlif olduğu kimi, alınan tullantının tərkibi də müxtəlifdir. Termiki üsulda 1 ton fosfor alındıqda tullantıların tərkibi: şlak (8-11 T), ferrosfosfor (0,1-0,5 T), toz (0,05-0,35 m³), şlam (0,1-0,15 T) və 7 m³ çirkab suyu əmələ gəlir. Tullantıda olan qazın, 80- 85 %-ni karbon (II) oksid, 8-10 %-ni azot, hidrogen, fosfin, karbon dioksid və fosfat turşusu təşkil edir [5]. Ayrılan qaz yandırılır. CO-nun yanmasından alınan istilikdən prosesdə istifadə edilir. Alınan şlakdan sement,

kimyəvi qurğuların hissələri üçün məmulat, kərpic, şlak pambığı, şlak-pemza alınmasında istifadə olunur. Şlak-pambıq və şlak-pemzadan aparat və boruları izole etmək üçün istifadə edilir. Şlakda dəmir fosfidləri Fe_2P , FeP olur. Qarışıqda manqan və xrom fosfidləri də olur. Şlakın təkrar emalından Fe, Mn, Cr və P_2O_5 alınır. Aşağıdakı sxem ilə şagirdlər tanış edilir. (Sxem 2).

Sxem 2. Sudan, tozdan təmizlənmiş şlamdan 2-ci sxemdə göstərilən məhsullar istehsal olunur.

Tullantının qaz fazasında olan SiF_4 , H_2SiF_6 -ya çevrilir.

Müəllim dərsi sual-cavabla yekunlaşdırdıqdan sonra bildirir ki, hazırda tullantisız və az tullantılı texnoloji proseslər iki hissədən ibarətdir: əsas məhsul istehsalı və tullantını təkrar emal edən hissədən ibarətdir. Bu cür texnologiya iş yerli sənaye komplekslərinin yaradılmasını tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Химия окружающей среды. Под. Ред. Дж. О.М. Бокриса М; Химия, 1982, с. 322.
2. V.M.Abbasov və b. Məktəb kimya kursunun tədrisi prosesində ekoloji biliklərin formalaşdırılması Kimya məktəb kur. 2004, №4, s. 36-43
3. VM.Abbasov və b. Ümumitəhsil məktəblərinin 8-9-cu sinifləri üçün dərslik Bakı, 2015, 440 s.
4. S.A.Abdullayeva Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi // Kimya və biologiya tədrisi. 1987 №3, s. 56-58
5. Беккер А.В. Об экологическом образовании. // 1990, №4, с. 24..

А.Н.Курбанов, У.Ш.Бахшыева

Технология повторного производства и эксплуатация отходов в химической промышленности

АННОТАЦИЯ

Основная цель статьи является ознакомлением учащихся старших классов научной актуальностью защиты окружающей среды, основой технологии и связь химического производства с экологическими знаниями в учебном процессе. Основные сферы производства: во время производства аммиака, серной и фосфорной кислот используется вторсырьё в результате повторного производства и на основе схемы применения промышленных отбросков формируются научные соображения у учащихся.

A.N.Qurbanov, U.Sh. Bakhshiyeva

Reprocessing of chemical industries waste and use of technology

SUMMARY

The purpose of article, is to achieve increasing environmental awareness of the students associated with the chemical industry in the teaching of courses in the upper-class, to teach the scientific and technological fundamentals of the actuality of environmental protection. Important production sectors: It is to from scientific knowledge to students about crucial compounds which are utilised as a second material and acquired from the recycling of wastes during the production of ammonia, sulfuric, phosphoric acids and interpret on the basic of implementation schemes are of industrial wastes.

Açar sözlər: ekologiya, tullantı, texnologiya, turşu, flotasiya, şlak.

Ключевые слова: экология, отбросы, технология, кислота, флотация, шлак.

Key words: ecology, refuse, technology, acid, flotation, slag.